DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-196-1-64

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОБЕРЕГОВОЇ ЕВФЕМІСТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Хомік О. Є.

ВСТУП

Розвиток українського мовознавства останніх десятиріч характеризується виникненням нових наукових дисциплін, розширенням тематики й проблематики лінгвістичних досліджень. Один із напрямів новітньої вітчизняної філології сформувався на основі досліджень мовних явищ як складників народної культури, що зумовило розгляд мовознавчих проблем у різних дискурсах (фольклорному, етнографічному, історичному, міфологічному і, звичайно ж, власне мовному). Посилена увага дослідників до мови як народної культури чи не найвиразніше виявляється у вивченні міфологічної лексики та фразеології. Особливості характеру архаїчного розуміння світу дають змогу визначити світоглядні основи віри в магічну функцію слова, одним із різновидів якої є апотропеїчна, або оберегова. Важливими чинниками, що лежать в її основі, є неконвенційне розуміння мовного знака, табуйованість слова та його інструментальність, апеляція до референційної специфіки імені. З огляду на це, вагомого значення для дослідження окресленої проблеми набувають давні слова-евфемізми, виникнення яких зумовлене сакральними властивостями слова.

Актуальність такого дослідження зумовлюється кількома чинниками. По-перше, різноаспектне вивчення цієї проблеми сприятиме поглибленому розумінню механізмів формування окремих лексико-семантичних груп на позначення певних понять та явищ, допоможе глибше збагнути особливості семантики і структури оберегів як феноменів української народної культури, простежити діалектичний взаємозв’язок вербального і матеріального в етнічно маркованій семіотичній системі, визначити окремі особливості семантичного розвитку номінацій (спеціалізація, розширення, звуження значень, утрата оберегової функції словами та фразеологізмами, десемантизація тощо); виявити механізми функціонування текстів у народній культурі з точки зору їх структурно-

семантичної статики та динаміки. Типологічний опис окремого фрагмента мовної народної культури не тільки важливий для визначення прикметних рис однієї культурно-історичної традиції, а й дозволить виважено й аргументовано, уникаючи узагальнень, не підкріплених аналізом конкретного фактичного матеріалу, перейти від описово-синхронічних до історико-генетичних, а від останніх – до історико-типологічних пошуків, коли специфіка одного етнокультурного ареалу повною мірою враховується в процесі історико-діахронічного дослідження явищ слов'янської міфології, народної культури загалом. Крім того, актуальність лінгвістичного дослідження українських оберегових евфемізмів пов'язана з потребами лексикографічного опису української народної культури.

1. Поняття про табу та евфемізми

Однією з найважливіших причин появи оберегів, зокрема вербальних, є явище табу та евфемії. Табу (tapu) – слово полінезійського походження, що ввійшло в європейські мови наприкінці XVIII століття й первісно означало «віддалений», «відокремлений». Поняття *табу* тісно пов'язано з терміном «евфемізм». А. Кацев під евфемізмами розуміє «емоційно нейтральні слова або вирази, що використовуються замість синонімічних їм слів чи виразів, які є непристойними, згрубілими або нетактовними»[1]. Н. Мечковська визначає їх як «заміну табуйованого слова загальноприйнятим»[2]. Відношення між табу та евфемізмом характеризуються, як правило, симетричністю; лише інколи вони асиметричні: евфемія неможлива без табу, хоча табу може існувати без евфемії. Евфемізми стали об'єктом лінгвістичних досліджень у XIX столітті. Одним із перших звернув увагу на слова, породжені дією табу, німецький мовознавець Г. Пауль. Науковець розглядає їх як структурний елемент семантичного розвитку лексики та називає кілька причин появи евфемізмів, як-от почуття сорому, релігійний та забобонний страх. Праці А. Мейє[3], присвячені цій проблемі, стали науковим орієнтиром для багатьох мовознавців XX століття. Зі східнослов'янських дослідників чи не найбільший внесок у вивчення

[1] Кацев А. Языковое табу и эвфемия : учебное пособие. Ленинград : Наука, 1988. С. 23.

[2] Мечковська Н. Язык и религия : пособие. Москва : Агентство «ФАИР», 1998. С. 63

[3] Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва : Эдиториал УРСС, 2002. 510 с.

проблеми табу зробив видатний етнограф і фольклорист Д. Зеленін[4]. Указавши на різне походження слів-табу, науковець наголосив, що найдавніші з них виникли внаслідок прагнення давніх мисливців уберегтися від небезпеки. Первісні люди вважали, що тварини розуміють мову людини і можуть її підслухати. Джерелом табу, на думку дослідника, могло бути й безумовне трактування знака. «Слово чи ім'я передусім викликає, «накликає» істоту або явище, що називається, запрошує з'явитися до мовця. Слово чи ім'я є тим шляхом, яким дуже легко переходять на людину різний пристріт, уроки, злий дух чи хвороба. Слово, особливо власне ім'я, може впливати на зміни в природі, на долю істоти, яку називає…». Перспективною для наукових досліджень евфемістичних назв виявилась запропонована Д. Зеленіним класифікація назв хвороб: 1) шанувальні, ласкаві назви: *сестриця, матушка, гостя, пані*; 2) назви-натяки: *вона; не тобі сказано; 3)* лайливі назви: *поганка, чорт, лихой, ворогуша*; 4) назви, запозичені з інших мов; 5) назви побутового характеру, утворені за симптомами хвороб: *знобуха, гнетучка, кашлюнья.* Характер підставної назви, на думку дослідника, залежить від періоду захворювання. Так, наприклад, шанувальні назви, згідно з архаїчними уявленнями, полегшують стан хворого. Слова-натяки оберігають людину та її житло від «приходу» хвороб тощо. Таким чином, Д. Зеленін окреслив основні аспекти дослідження проблеми табу не тільки в етнографічному, а й у лінгвістичному аспекті.

Проблему походження евфемістичних назв розглядає О. Трубачов у статті «Из истории табуированных названий»[5]. Дослідник зосереджується на аналізі двох слів – евфемістичної назви *росомаха* та терміна *болеть*. На думку автора, слов. *boleti має споконвічне значення «сильний», «сила», «бути сильним». Науковець припускає, що давні слов'яни, уникаючи старого терміна *болети*, використовували евфемізм із первинним значенням «бути сильним», пояснює природу цього прикладами назв хвороб із «гарними» назвами.

[4] Зеленин Д.К. Магическая функция слов и словесных произведений. Академия Наук СССР – академику Марру. Т. XIV. Москва, Ленинград, 1935. С. 507–516; Зеленин Д.К. Табу слов народов Восточной Европы и Северной Азии. Сб. МАЭ. Ленинград, 1929–1930. Т. 8–9. С. 1–167.

[5] Трубачев А. Из истории табуирующих названий. *Вопросы языкознания*. Москва, 1958. № 3. С. 120–127.

Стаття С. Відлака «Проблемы эвфемизма на фоне теории языкового поля»[6] присвячена вивченню системної організації евфемістичних та табуйованих назв, що виконують оберегову функцію. Автор розглядає питання, пов'язані з проблемою табу і визначає лексико-семантичні та функціональні властивості евфемізму. Особливу увагу науковець приділяє проблемі мовного поля. Спираючись на численні роботи зарубіжних науковців, С. Відлак доходить висновку, що існують три аспекти аналізу мовної заборони і відповідно до них – дослідження евфемізмів (сфера, функціонування та результати). Дослідник наголошує на тому, що тільки такий системний повний аналіз табуйованої та евфемістичної лексики може дати позитивний результат. Аналізуючи сфери дії мовного табу та евфемізму, С. Відлак як важливі називає формальний і змістовний аспекти організації слова. Особливістю дії евфемістичної тенденції у формальному плані дослідник уважає контамінацію, що існує в різних виявах: 1) формальному, або зовнішньому (слово-табу замінюється іншим словом або виразом, що нагадує його тільки формою (іноді тільки складом)); 2) семантичному (збереження слова-табу + частина іншого слова, що нерідко розкриває семантичний зміст нового виразу); 3) нове підставне слово замість табуйованого, що не має з ним ні формальних, ні семантичних зв'язків.

Різні аспекти проблеми евфемістичних номінацій розглядає М. Баскаков у статті «Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая»[7]. На думку дослідника, сучасна табуйована лексика алтайців представлена промисловим мисливським і жіночим лексиконом. Основними напрямами виникнення евфемізмів на позначення, наприклад, тварин є: 1) уживання замість назви тварини спорідненого імені чоловіка (для назви ведмедя – шанувальне), наприклад, *ajuu «ведмідь» > taadaq «дідусь по матері»*; 2) заміна табуйованого слова назвою, що характеризує позитивні якості тварини: *ajuu «ведмідь» > kezer «могутній богатир великого росту»*; 3) заміна назви іншою, що фіксує нейтральну ознаку тварини: *ajuu «ведмідь» > madjalaη «той, що ковиляє»;* 4) заміна імені назвою з негативною ознакою: *kezer maldyn dialmazyn*

[6] Видлак С. Проблемы эвфемизма на фоне теории языкового поля. *Этимология*. 1965. Москва : Наука, 1967. С. 267–283.

[7] Баскаков А.Н. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая. *Советская тюркология*. Баку, 1975. № 2. С. 3–7.

uuzapsaltyr > «могутній, великий богатир пом'яв ноги худоби»; 5) називання табуйованої істоти назвою, що слугує для позначення іншої тварини (за подібністю): *ajuu «ведмідь» > djek aη «хижий звір».* Розвиток евфемістичних номінацій на позначення чоловіка відбувається так: 1) табуйоване ім'я чоловіка замінюється евфемізмом, що має відповідну споріднену назву чоловіка стосовно особи, до якої звертається дружина: *«Твій дядько»* на позначення племінника чоловіка; 2) табуйоване ім'я чоловіка замінюється назвою на основі якої-небудь іншої ознаки: *«Дідусь дітей»,* 3) замість прямої назви вживаються евфемізми з емоційно-пестливим значенням: *«Мій красень», «Наша душа».*

Однією зі спеціальних робіт, присвячених дослідженню мовних табу та евфемії, є вищезазначена праця А. Кацева «Языковое табу и эвфемия». Дослідник виділяє причини та ознаки табу (специфіка денотата, характер заборони), різновиди табу (замовчування, параевфемію, евфемію у власному розумінні), класифікує евфемістичні назви в понятєвому і структурно-семантичному аспектах. А. Кацев доходить висновку, що евфемія є мовною універсалією. Особливу увагу в роботі науковця відведено проблемі семантичної динаміки евфемістичних назв. Ураховуючи співвідношення між прямою назвою та її замінником, а також реальні процеси переходу евфемістичних назв до складу прямих номінацій, дослідник виділяє 1) *стерті евфемізми,* які виникають унаслідок функціонально-прагматичної модифікації слова. Частота його використання веде до зміцнення асоціативних зв'язків між новою назвою і старим значенням і поступового перевтілення цього евфемізму на свою протилежність. Звичайно, евфемістичність поступово знижується до нульового рівня далеко не в усіх номінаціях. Деякі слова та звороти продовжують уживатися як евфемістичні завдяки традиції. До стертих евфемізмів, на вживанні яких позначилася сила мовної традиції, науковець зараховує непрямі назви бога та чорта, бо в більшості конкретних мовних ситуацій вони десемантизовані і використовуються як частки або емоційні інтенсифікатори; 2) *істинні евфемізми*, до яких автор зараховує загальновживані евфемізми без особливої образності та виразності, слова типу *«нездоровий»* в значенні *«покійник»*. Менший потенціал мають образні та експресивні слова та словосполучення, евфемістичне значення яких теж може бути закріплене в словнику.

Таким чином, А. Кацев систематизує та значно поглиблює наукові аспекти розгляду проблеми, окреслені ще в XIX столітті.

Міфологічні та діахронічні аспекти проблеми табу розглядає на широкому фактичному матеріалі індоєвропейських мов М. Маковський у статті «Метаморфозы слова. (Табуирующие маркеры в индоевропейских языках)»[8]. На думку дослідника, «у слові – сакральній формулі – здавна існувала низка прихованих метамовних елементів. Насамперед це тотемічні експоненти, або маркери. Тотемічне поле – поєднання певної тотемічної домінанти, тобто головного тотема з певною кількістю букв, необхідною для алгоритму табу». Концептуальні положення щодо табу М. Маковський формулює так: «Обов'язковим складником слова є табуйовані елементи. Вони можуть накладати заборону на ту чи іншу будову слова (або ж вимагати певної будови слова) як у якісному, так і в кількісному відношенні (наприклад, відсутність деяких букв у різних мовах чи неоднакові можливості приєднання заперечних часток до коренів в англійській мові). В індоєвропейських мовах, крім початкових табуйованих заперечень ne-, se-, ve-, як табуйовані виступають компоненти l-, d-, g-. Оскільки табу перетинається з тотемізмом, то як табу можуть виступати й різні акронімічні та акросилабічні елементи слів-тотемів, що означають різних тварин, явища природи, вогонь, воду, гори, небо тощо. Тотемічний показник є водночас табуйованим, оскільки він накладає обмеження як на кількість та якість букв у слові, так і на їх позицію в слові. Тотемічне обмеження може бути двох видів: 1) збереження попереднього стану (форми та значення): у цьому разі спостерігається додавання табуйованих експонентів, які не змінюють значення слова; 2) зміна формального і семантичного статусу слова (не кожна зміна водночас є й обмеженням). Вхід слова до мови, як і вихід, – це теж вияв дії табу (заміна того, що табуйовано). Елемент табу – це елемент-блокатор (оберег). Саме елементи табу відповідальні за те, яка частина «божественної сутності» може (або має) виявлятися / не виявлятися в слові».

На жаль, цінність загальнотеоретичних міркувань автора дещо зменшується внаслідок апріорного підходу до розгляду мовних явищ.

На основні способи творення евфемізмів указує О. Тараненко в статті, уміщеній в «Енциклопедії української мови»[9]. На думку

[8] Маковский М. Метаморфозы слова. (Табуирующие маркеры в индоевропейских языках). *Вопросы языкознания*. 1998. № 4. С. 151–179.

[9] Українська мова. Енциклопедія. Київ : Укр. енциклопедія, 2000. С. 155.

науковця, способами творення евфемізмів є: 1) перифрази з менш конкретним, більш розпливчастим значенням порівняно з прямою назвою (*неприємно пахнути* замість *смердіти*; *пішов із життя* замість *помер*); 2) утворення слів з іншою мотивацією, іншою внутрішньою формою і нових значень слів на основі асоціацій за суміжністю, подібністю або протилежністю: а) метонімія, наприклад, у сфері інтимного життя (*друг, подруга* замість *коханець, коханка*); зокрема, загальна родова назва замість конкретної, видової (*звір* замість *вовк*); абстрактне замість конкретного (*прикрити сором*); б) метафора (*знайтися* замість *народитися*), особливо антропоморфічна (*вуйко* замість *ведмідь*); в) антифразис – краще замість гіршого (*позичити* замість *украсти*) і навпаки (*худоба* у сучасному значенні від *худий* «поганий, убогий»); 3) заміна слова іншим, семантично пов'язаним: а) синонімом і взагалі словом з близьким значенням (в офіц. слововжитку *запросити* замість *викликати*), зокрема спеціальним терміном та іншомовним словом (наприклад, у медиків *канцер* замість *рак*); б) антонімом і взагалі словом із протилежним значенням (*«онде щось мокне»* замість *горить*); 4) заміна назви предмета, явища лише вказівкою на них: використання вказівних та неозначених займенників і займенникових прислівників (*він, той* – «чорт»; *того – він уже того* у значенні «з'їхав з глузду»; *там* (про місце, яке не варто називати); замість лайки: *Так-перетак!; Туди його, розтуди!; 5)* еліпсис: *ськати в голові, в шерсті* (з випущенням назви комах-паразитів); 6) видозміна звукової форми слова, компонентного складу словосполучення (*хрін, японський бог* замість відомих непристойних слів).

Не можна залишити поза увагою статтю В. Москвіна «Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования»[10]. Науковець уважає, що прийоми евфемізації можна поділити на чотири загальні групи: 1) евфемізація на основі багатозначності: а) метафора; б) метонімія; в) антифразис; г) заміна близько звучним словом (паронімічна заміна); 2) неясність (незрозумілість, якщо вона повністю знімається контекстом): а) прономіналізація; б) заміна слова назвою відповідного родового поняття; в) антономасія; г) еліпсис; г) штучна книжність; 3) неточність мови, а саме: а) перенесення з виду на вид; б) синекдоха; в) мейозис (заміна словом, яке виражає неповноту дії або слабкий

[10] Москвин В.П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования. *Вопросы языкознания*. 2000. № 3. С. 58–70.

ступінь властивостей); 4) пряме позначення предмета мови (назви, необтяжені побутовими асоціаціями): а) книжні слова і вирази; б) незасвоєні іншомовні слова. В. Москвін наголошує, що одна з важливих проблем дослідження евфемізмів полягає в необхідності чітко розрізняти прийоми евфемістичної заміни та евфемізмів як номінативних одиниць, що за умови постійного використання отримали певну «клітинку» в мовній системі.

Проблема табу та евфемії знайшла висвітлення і в підручнику Н. Мечковської «Язык и религия : Пособие для студентов гуманитарных вузов». Авторка послідовно викладає головні положення, що стосуються різних аспектів окресленої проблеми: співвідношення табу і евфемізмів, визначення міфологічних витоків словесних табу, значення табу для розвитку лексичного складу мови тощо.

Таким чином, наразі детально досліджені питання історичної детермінованості табу та евфемізмів, специфіка їх зв'язку з міфологічною свідомістю, визначені окремі тематичні групи евфемістичних назв. Мовознавці єдині в поглядах на походження табу, проте чимало аспектів цієї проблеми все ще трактуються дослідниками по-різному. Це стосується багатьох питань: визначення конкретних мотивів виникнення табу та евфемії, виділення головного критерія евфемії, стильової належності, поширеності, зв'язку давніх заборон із давнім табу, предметно-поняттєвих сфер, що використовуються в мовних засобах. Крім того, поза увагою дослідників залишилися такі важливі аспекти цієї проблеми, як вивчення власне лінгвістичних механізмів виникнення евфемістичних назв, розпізнавання евфемізмів, що мають (або мали) оберегове значення, дослідження структурної та семантичної динаміки евфемістичних назв.

2. Евфемізм як особлива форма номінації

Для дослідження явища табу в лінгвістичному плані особливе значення має концепція Д. Фрезера, згідно з якою заборони розглядають як негативну форму практичної магії. «Те, що називають табу (від полінезійського слова, засвідченого етнографами) – це і є стан предметів, дій і осіб, «ізольованих» через те, що контакт із ними небезпечний. Загалом, табуйованим є або стає будь-який предмет чи особа, які містять у собі за своєю природою або набувають за рахунок переходу на інший онтологічний рівень

якоїсь більш або менш загадкової сили»[11]. Якщо розглядати табу з точки зору властивого відношення слова до свідомості, яка, будучи відображенням суспільного буття, характеризується специфічною природою, внутрішніми законами свого формування і розвитку, то для розуміння окремих питань лінгвістичного статусу та природи табу важливими тією чи іншою мірою є й окремі положення інших концепцій генези, змісту і функціонування табу. Звичайно, не всяке табу є магічним. «Поняття табу більш широке, ніж поняття магії: воно майже таке ж широке, як поняття релігії загалом, адже немає і не було жодного явища з галузі релігії, яке б тією чи іншої мірою не було б табуйованим»[12]. Відомо, що табу – не специфічно мовне явище (існують табу на ті чи інші акти поведінки, контакти з певними людьми, уживання їжі, використання деяких речей і матеріалів.

Дослідники запропонували кілька концепцій пояснення генези, змісту і функціонування табу: 1) магічну (розглядає заборони як негативну форму практичної магії (Д. Фрезер)); 2) релігійну (пояснює табу як «священні закони» та заборони, пов'язані з віруваннями в надприродні істоти (Е. Тайлор)); 3) психологічну (трактує табу в психоаналітичному плані як вираження амбівалентного стану та відношень; підкреслює роль табу як форми первісної моралі та одного з «пускових механізмів цивілізації» (З. Фройд)); 4) антропологічну (пояснює табу як форму соціального контролю (Б. Малиновський)) та інші.

Як зазначалося, в основі вербального табу лежить неконвенційне ставлення людини до слова. Оскільки це ставлення властиве і забороненим назвам, і назвам новим, підставним, які виникають унаслідок дії табу, виникає питання про те, як останні можуть виконувати оберегову функцію. Очевидно, для відповіді на це питання слід визначити специфіку репрезентації властивостей об'єкта номінації в слові.

Науковці справедливо вказують, що в міфологічній свідомості семантика слова відображала сутність предмета, однак при цьому не завжди брали до уваги структурно-семантичну неоднорідність слова. На думку О. Потебні, слово складається «з трьох елементів: єдності членоподільних звуків, тобто зовнішнього знака значення;

[11] Фрезер Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии. Москва : Политиздат, 1984. 703 с.

[12] Токарев С.А. Ранние формы религии. Москва : Политиздат, 1990. С. 433.

показування, тобто внутрішнього знака значення і самого значення. Іншими словами, в цей час у подвійному відношенні маємо знак значення (як звук і як показ)»[13]. Безперечно, згідно з універсаліями міфологічної свідомості сутність предмета маніфестується не всім значенням слова, а лише його внутрішньою формою. Змінити внутрішню форму слова – значить приховати справжній смисл явища дійсності, його суть. Сама можливість появи назв табу виникає внаслідок того, що змінюється внутрішня форма слова.

Важливим складником проблеми табу, аналізованої в мовознавчому аспекті, є вивчення лінгвістичних механізмів і структурно-семантичних ознак номінацій, поява яких зумовлена забороною вживати ті чи інші міфологічно значущі й ціннісно орієнтовані назви демонологічних істот, слів на позначення представників тваринного світу тощо. На наш погляд, розгляд питань, пов'язаних із дослідженням принципів, способів і прийомів евфемістичної номінації, вторинної по суті, доцільно здійснювати, враховуючи як загальні особливості міфологічної свідомості й мислення, так і властиві для ранніх форм людського пізнання уявлення про сутнісні ознаки слова, його характерне ставлення до свідомості. Крім того, оскільки евфемістична лексика, взята у своєму цілісному (в ідеалі) вияві, фіксує не тільки первинні, а й вторинні, пізніші уявлення про світ й інтегрована в систему пізнавальної діяльності людини в її історико-еволюційному розвитку, аналіз лексичного матеріалу має спиратися і на визначення особливостей ціннісних орієнтацій людини, динаміку її понятт'єво-абстрагувальної діяльності, ускладнення конструктивних і функціональних типів пізнавальних структур. Усе це дозволить розглянути аналізовану проблему в контексті її мовних і позамовних чинників, взаємодія яких і визначає логіку відбору тих чи інших слів для евфемістичної номінації, специфіку їх внутрішньої форми та прагматичної значущості.

В основі оберегових назв-евфемізмів можуть лежати такі ознаки, як аксіологічна характеристика, розмір, місце мешкання, колір, зовнішній вигляд, вади, особливості руху, функції, оберегові константи, назви родичання тощо. Це підтверджує думку С. Толстої про те, що «культурні (символічні, міфологічні та ін.) значення предметів і дій не є повністю конвенційними, вони зумовлені їх реальними (чи тими, що надаються їм) властивостями й ознаками, що так чи інакше

[13] Потебня А.А. Теоретическая поэтика. Москва : Высш. школа, 1990. С. 133.

оцінюються й семіотизуються»[14]. З огляду на це, видається важливим з'ясувати питання, що стосуються, по-перше, поняття ознаки як складника семіосфери народної культури, по-друге, метонімічної транспозиції як найбільш продуктивного способу утворення оберегових евфемістичних назв. Як зауважує С. Толстая, слово *ознака* є одним із найуживаніших у науковому дискурсі, а позначене ним поняття лежить в основі будь-якого не тільки наукового, а й звичайного судження, твердження, доказу чи дефініції; за допомогою ознак відбувається ідентифікація, порівняння, класифікація, оцінка об'єктів, що пізнаються і вивчаються, інакше кажучи, ознака є для людини важливим інструментом пізнання категоризації світу, про що свідчать мовні дані. Як правило, в мові ознака знаходить потрійне виявлення: за допомогою іменників, що мотивуються назвою ознаки, за допомогою прикметників – спеціальної категорії слів, призначеної для називання ознаки, і за їх допомогою семантично тотожних прикметникам абстрактних іменників, що називають ознаку, яка абстрагується від її носія. У мові культури таких спеціальних знаків, відірваних від конкретних носіїв, не існує: у цьому значенні виступає один із типових об'єктів-носіїв ознаки. Наприклад, абстрактним позначенням ознаки «зелений» є трава, ознаки «червоний» – кров (чи вогонь), ознаки «міцний» – камінь тощо. Якщо в мові концептуалізація ознаки, яка абстрагована від свого носія, виражається поняттям, що позначається абстрактним іменником, то в мові культури концептуалізація ознаки виявляє себе в ізофункціональності (аналог мовної синонімії) предметів (об'єктів), що мають цю ознаку і становлять за цією ознакою однорідний клас. Отже, в мові культури взагалі немає прикметників, а є тільки ярлики, що уналежнюють об'єкти до певного класу. Крім того, (як і в мові) має значення тільки ознака, що є підставою для відбору, вона й стає ярликом класу, а всі інші властивості та якості об'єкта є несуттєвими. На думку С. Толстої, класифікація ознак пов'язана 1) із характером самої ознаки і 2) з характером об'єктів, яким належить ознака. У першому випадку, як зауважує дослідниця, важлива онтологічна природа ознаки: чи належить вона до розмірів, форм, кольорів, субстанції, структур, кількісних параметрів об'єкта, до функцій, оцінки тощо, а також її системна характеристика та ієрархічна позиція: чи є вона

[14] Толстая С.М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия). *Признаковое пространство культуры* / Отв. ред. С.М. Толстая. М. : Индрик, 2002. С. 176.

універсальною, родовою, видовою, індивідуальною, як зіставляється з іншими ознаками. У другому випадку важливо, до якої сфери дійсності належить ознака: деякі ознаки та види ознак характеризують людину в її біологічному, соціальному, ритуальному статусі, інші релевантні для рослин, тварин, матеріальних речей; треті характеризують час, простір, дії тощо.

Під час вивчення системи ознак і їх значень необхідним є двобічний підхід: з одного боку, має бути окреслена денотативна сфера ознаки (її референтне, чи предметне поле, сфера об'єктів, до яких вона може належати); з іншого – ознакове поле об'єкта (набір, ієрархія, семантика ознак, релевантних для культурного стереотипу того чи іншого об'єкта). Щодо цього мова культури може не збігатися ні з об'єктивними (науковими) уявленнями про світ, ні з мовною моделлю світу, яка не претендує на об'єктивне знання.

Одним із важливих засобів розвитку лексичного складу української мови загалом та евфемістичної лексики зокрема є метонімія. «Метонімічні транспозиції, що забезпечують переходи між позначеннями предметів, ознак, дій, відношень тощо, є найбільш важливим, порівняно з іншими мовними процесами, джерелом номінації як у кількісному плані, так і в плані різноманітних мотивувань для називання дії на різних мовних рівнях»[15]. Крім того, важливими особливостями культурних компонентів семантики є їх нерозривний зв'язок з оцінкою. Такі компоненти формуються на основі їх співвіднесення з кардинальними концептами добра – зла, життя – смерті, а також на основі конотацій й оцінок тих носіїв ознаки, що є визначальними для формування домінантних складників мовної моделі світу.

Таким чином, важливим складником метонімічної транспозиції є численні назви, які відображають ціннісні орієнтації людини. «До суттєвих моментів, які одночасно відсилають як до матеріальної, так і духовної культурної традиції, належать аксіологічні настанови, властиві цьому людському суспільству», – зауважує О. Журавльов[16]. Саме номінації з оцінною семантикою чи не найвиразніше вказують на залежність розвитку лексики від так званого суб'єктивного людського чинника. Учені вже давно звернули увагу

[15] Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Киев : Наук. думка, 1989. С. 28.

[16] Журавлев А.Ф. Древнеславянская фундаментальная аксиология в зеркале праславянской лексики. Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. Москва : Индрик, 1999. С. 8.

на роль і місце аксіологічного начала у формуванні і розвитку мовної та концептуальної моделей світу, структуруванні фрагментів народної культури. Так, наприклад, проблема аксіологічних властивостей слова та зв'язків останнього з народною культурою активно вивчається на матеріалі власних назв. Скажімо, О. Трубачов виділяє приблизно 74 основи власних імен, які містять компоненти аксіологічної семантики і мають сакральний характер. Це, зокрема: *bog-, *gost-, *mir-, *slav-, *žizn-, *bol'e-, *doma-. «Для того щоб прояснився контекст сприйняття цих імен творцями і носіями, – наголошує В. Топоров, – слід пам'ятати, що статус таких імен подвійно особливий. Вони найцінніша і найбільш престижна і змістовно багата частина слов'янського назовництва»[17].

Для висвітлення особливостей актуалізації аксіологічних настанов у процесі табуювання посутньою є також класифікація загально- і частковооцінних значень, розроблена Н. Арутюновою. «Аксіологічні значення представлені в мові такими двома основними типами, як загальнооцінний і частковооцінний. Перший тип реалізується прикметниками *добрий* і *поганий*, а також їх синонімами з різними стилістичними та експресивними відтінками (*прекрасний, дурний, поганий, худий, найкращий* та ін.). Ці прикметники виражають холістичну оцінку, аксіологічний висновок. Друга група найбільш різнорідна. До неї належать значення, що дають оцінку одному з аспектів об'єкта з якоїсь точки зору»[18].

Поняттєво-смислові основи назв-табу пов'язані як із синтагматичними та референтними пресупозиціями, так і з емпіричними, які ґрунтуються на емпіричному знанні про можливий зв'язок речей і розумних практичних дій людини. Саме зміст і характер міфологічних емпіричних пресупозицій зумовлює особливості евфемістичної лексики.

Найперше це стосується вибору ознаки номінації. Оскільки ознаки предмета фіксуються в значеннєвій структурі внутрішньої форми, що відображає сутність об'єкта номінації як елемента суспільно усвідомлених відношень і виражає міфологічні інтенції та архаїчні модальності, то табу – це слова, у яких фіксуються

[17] Топоров В.Н. Праславянская культура в зеркале собственных имен (элемент *mirъ). *История, культура, этнография и фольклор славянских народов.* XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993. Доклады российской делегации. Москва : Наука, 1993. С. 63.

[18] Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва : Наука, 1988. С. 75.

другорядні ознаки денотата. Табуйована релевантність цих ознак визначається в «семантичному просторі» міфологічної свідомості і встановлюється шляхом визначення специфіки зв'язку між внутрішньою формою і значенням слова. Ознаками денотатів, які можуть використовуватися для їх евфемістичного називання, є, зокрема: ***розмір*** (*малий, дрібнах* – вовк; *великий, тот великий* – ведмідь; *довга; тота довга* – змія); ***місце мешкання*** (*болотяник, лісовик, водяник, очеретяник* – чорт; *та шо в плиттю сидит; підтрамниця* – змія; ***колір*** (*сірий, сіроманець* – вовк; *бурило, бурянник* – ведмідь; *чорна чорнуха, ряба рябуха, жовта жовтуха* – змія; *чорний, рябий* – чорт); ***зовнішній вигляд*** (*паничик, лях, патлатий, рогатий, кудлатий, безп'ятий* – чорт); ***особливості руху*** (*літавець, зальотник* – чорт); ***функції*** (*трясучка, знобуха, холодуха, гнетенница, корючка* – лихоманка; *лукавий, шут, душохват, ласівник* – чорт) тощо.

Якщо при так званій «профанній» номінації діє закон, згідно з яким в актуалізованій для вторинної номінації мовній одиниці можуть використовуватися як потенційні, так і диференційні семи, а для виділення об'єкта номінації беруться до уваги різні його ознаки, причому «чим більш суттєвою для мовців є ознака, тим більша вірогідність, що саме вона буде покладена в основу назви номінації»[19], то для називання, зумовленого дією табу, характерна інша, протилежна тенденція: чим меншою значущістю (при збереженні умови, що референт легко розпізнається мовцем) є ознака референта, тим більша ймовірність, що саме вона буде покладена в основу внутрішньої форми слова евфемістичної номінації. Прагнення мовців позначити об'єкт, не виділяючи при цьому його ані головних, ані другорядних ознак, приводить до актуалізації десемантизованих слів – вказівних, особових займенників тощо: *він, той (*діал. *тот), такий, сам, цей* – чорт; *вона* (діал. *она), тота* – гадюка; *така* – вагітна жінка; *вона* – хвороба.

Друга властива риса, пов'язана з мовними механізмами табу, полягає в тому, що в номінативний репертуар мовних одиниць, що використовується для вторинної номінації, входять не лише слова, необхідні для фіксації різних ознак – суб'єктивних чи об'єктивних – референта, а й мовні одиниці, які в системі узуально закріплених уявлень про охоронні функції предметів, дій і лексем називають стрижневі оберегові явища, наприклад: *камінь, осина*:

[19] Языковая номинация. Виды наименований. Москва : Наука, 1977. С. 156.

закаменник, скаменюшник (скамінюшник), скаменюх, тот-скаменів би; осина (оссина), осинавець, той-осинавець, тот-осина, він-осина, тот-осина йому, оссина би му, Біда-осина йому – чорт; *скаменник* – вовк.

Третя особливість номінативних аспектів табу пов'язана з множинною ономасіологічною інтерпретацією одного референта: «Табу диктує нагальну потребу у створенні нових, прийнятних для заміни слів: нових власних імен замість заборонених старих, нових назв тварин, рослин, явищ природи тощо»[20]. Скажімо, за нашими спостереженнями, для називання ведмедя в українській мові використовуються такі назви: *бурило, бурянник, вуйко, великий, бортник, бортовщик, клишоногий, бурмило, бурило, старий, мелник* та ін. На позначення змія і змії в українській мові вживають понад 192 назви, наприклад: *язя, краса, лойкушка, паня, веретільниця, лісаха, козачка, бестидниця, та щезла би, чорна чорнуха, ряба рябуха, жовта жовтуха, гадина ряба, гадина жовтопуза, гадина сіра, гадина чорна* тощо. Зауважимо, що евфемістичні номінації змії, зокрема ті, які ґрунтуються на виділенні її «кольористичних» ознак, мають давнє походження і безпосередньо пов'язані із балто-слов'янським міфологічним континуумом. «Пістрявий, – зауважує Л. Невська, – ще один важливий класифікатор балто-слов'янської моделі світу, що є однією з іпостасей противника Громовержця в основному міфі – змії. Мовний зв'язок змії і пістрявості виявляється як внутрішня форма її евфемістичного (розрядка наша – *О.Х.*) найменування: лит.: rainoyi (субстантивований прикметник) «ряба» … також див. «класифікацію» змій, окремі елементи якої дуже наближені в плані міфопоетичної семантики: margoji, juodoji, girine «змії» бувають: пістрява, чорна, лісова»[21].

Поза всяким сумнівом, появу і розвиток численних номінацій на позначення табуйованого явища не можна пояснити тільки тим, що оберегова функція окремих слів послаблюється внаслідок зміни відношення їх значення до названого об'єкта та їх усвідомлення як одиниць прямої номінації. Табу становить категорію міфологічної свідомості історично детерміновану, яка визначається всією

[20] Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия : учеб. пособие по спецкурсу. Ленинград : Наука, 1988. С. 16.

[21] Невская Л.Г., Николаева Т.М, Судакова И.А., Цивьян Т.В. Концепт пути в фольклорной модели мира (от Балтии до Балкан). *Славянское языкознание*. XII международный съезд славистов: Доклады российской делегации. Москва : Наук. думка, 1998. С. 152.

сукупністю відношень людини до забороненого предмета, особи, явища тощо. Звідси – внутрішня змістова і структурна неоднорідність назв-табу, яка виявляється, зокрема, у виникненні назв з оцінною семантикою, створенні власних і загальних назв, які містять уявлення про важливі складники міфологічної організації світу.

Оскільки для вторинної номінації міфологічних істот, злих сил, небезпечних для життя людей, тварин суттєвим є референтна пресупозиція, яка містить усю повноту знань соціуму про світ, функціональна спеціалізація евфемістичних і табуїстичних назв, зберігаючи свою головну прагматичну спрямованість, характеризується також внутрішньою неоднорідністю. Щодо цього, за нашими спостереженнями, можна виділити п'ять розрядів аналізованих номінацій.

До першого належать назви, у яких виражається уявлення про паралельне існування двох світів – людського і демонологічного, їх недотичність. Звідси – значення назв-табу, будучи «абсолютним» за своїм характером, містить компонент «відносної» семантики – вказівки на основні координати – знаходження особи і демонологічного персонажу, часу, конкретної ситуації тощо: *той, що в скалі живе; ті, що не при хаті згадуючи, той, що з ріжками, тот, що у тріскách – чорт; тота, шо сичит, тота довга, та шо в плиттю сидит, тота під корчом* – змія; *не тобі будь сказано* – хвороба.

Такі одиниці, будучи зумовленими загальними особливостями процесу, який можна назвати перетворенням мови на мовлення, тісно пов'язані зі структурними елементами лексико-семантичної організації мови. «В елементах мови, особливо в лексичних одиницях, висвітлено не тільки суб'єктивні, а й об'єктивні просторові і часові характеристики предметів. Так, у мовних засобах, у семантиці окремих слів, цілих мікросистем виражаються різні види відносної характеристики предметів, подій, визначення їхнього просторового, часового й іншого зв'язків через відношення один до одного»[22] .

До другого розряду належать мовні одиниці, у значенні яких міститься імпліцитна вказівка на своєрідний перехід злих сил від «чужого» до «свого» світу: *вуйко* – ведмідь; *тітка* – лихоманка; *дядько* – вовк*; дід, дідуньо, батько* – чорт; *мамуня* – чортиця.

[22] Языковая номинация. Виды наименований. Москва : Наука, 1977. С. 226.

До третього розряду належать номінації, які відображають прагнення мовців захиститися від злих сил через їх переведення на інший, вищий рівень ієрархічної сакральної організації світу: *богиня* – віспа; *богиня, ангел, бог, святий* – чорт. До цього ж розряду евфемістичних назв належать і численні назви демонологічних істот, плазунів, які виникли внаслідок семантичної транспозиції власних імен християнських святих, біблійних персонажів тощо: *Мосей* – вовк; *цариця Олена* – змія.

Четвертий розряд становлять лексичні одиниці, які виникли в результаті цілеспрямованої актуалізації конотативних властивостей слів, що належать до міфологічної лексики і характеризуються меліоративною конотативністю: *краса* – змія; *панна* – жаба, *щасливець, помічник* – домовий.

До п'ятого розряду належать евфемістичні назви, утворені на основі лексики із пейоративним значенням: *біда, поганка, паскуда, паскудниця, паршивка, обжора* – змія*; біда, лихо, смуток, недоля, страх, погань, гидота, враг, потвора, неприятель* – чорт; *проклята, ворогуша, поганка, лихая* – хвороба; *поганець* – вовк.

Отже, представлена в українській мові евфемістична лексика, спричинена дією табу, неоднорідна за своїм складом. Її номінативні особливості тісно пов'язані зі змістом міфологічних уявлень і відображають давні вірування в оберегову функцію слова. Продемонструємо все вищесказане.

Назви на позначення диких тварин, гризунів, земноводних і плазунів здавна вважали «причетними» до нечистої сили, як-от заєць, жаба, миша. Так, заєць у народній традиції має такі евфемістичні назви, як *кривень, куций, куцохвостий, косоокий,* що цілком відбивають міфологічні уявлення про його зв'язок із нечистю. Як зазначає М. Жуйкова, їх можна пов'язати з коренем **krivъ*, утвореним від праслов'янського дієслова **kriti 'різати'*, тобто «відрізаний, нецілий»[23]. Дослідниця вважає, що слова *кривий, куций* (і семантично пов'язані з ними) стосуються не стільки просторових понять «непрямий» чи «нецілий», скільки ширшого світоглядного поняття «поганий». Кривизна тут тотожна чорному, прогнилому, нечистому, а отже, разом з іншими фізичними вадами вважається в народній традиції негативним, деструктивним явищем,

[23] Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології.* Спеціальний випуск «НЗ». 1996. № 1. THANATOS. (Народознавчі зошити). С. 28.

ознакою нечистої сили. З огляду на це, інтерпретувати евфемізми на позначення зайця можна з певним застереженням, зважаючи на те, що він, як міфологічна істота, належить до небезпечних тварин, а сама назва має виражений вторинний характер.

Назви на позначення табуйованих птахів, зокрема журавля, лелеки, сокола, яструба, теж є евфемістичними. Табуювання цих істот пов'язане з народними віруваннями про їх амбівалентний характер. Так, образ *жайворонка* містить два протилежні начала – небесне і хтонічне, а самі назви на його позначення (*корибіг, молибіг, молибіжка, молибіща, набогастій, набогастійко, хвалибіг)* можуть осмислюватися в контексті релевантної для міфопоетичної свідомості опозиції *чистий (святий, добрий) – нечистий (диявольський, злий)*. Зважаючи на сказане, припускаємо, що наведені лексеми містять не тільки вказівку на ставлення цього птаха до Бога, а й мають аксіологічну характеристику. Так, номінації жайворонка з компонентом *-бог- (-біг-)* можна розглядати як евфемістичні, а в контексті сучасних світоглядних уявлень класифікувати як стерті евфемізми.

Заслуговують на увагу й назви на позначення табуйованих комах, як-от павук, жук, оленка. Так, *оленка* – комаха, яку здавна вважали сакральною, адже була пов'язана із сонцем, уявлялася його «нареченою», була провідницею між двома світами. За народними віруваннями, ця істота була пов'язана з ворожбою, надприродними силами, але не наділялася негативними властивостями (як більшість комах)[24]. В українців її називають *оленка, ворожка, зозулька*, *папирулька, Катерина, Олена, Варвара*. Безперечно, існує зв'язок між значенням імені *Оленка / Олена* (з грец. – *світла*) та сонцем *(світом, світлом)*. Назви *ворожка* (*ворошька*) можна інтерпретувати віруваннями українців використовувати оленок для різноманітних ворожінь, прогнозів тощо, а номінацію *зозулька (зазулька)* – уявленнями про зовнішній вигляд зозулі-пташки. Так, вірогідно, колір пір'я зозулі неабияк вплинув на давніх українців, а тому називання інших істот і явищ дійсності зозулиним «ім'ям» за ознакою *плямистий, строкатий, рябий*, як зазначалося вище, є невипадковим у лінгвокультурному просторі українців. Зовнішній вигляд комахи, ймовірно, вплинув і на виникнення назви *папирулька*, яку можна пояснити латинським словом *papula*

[24] Гура А.В. Символика животных в славянской традиции. Москва : Индрик, 1997. С. 221.

«кулястий дрібний предмет», що логічно пов'язується з відповідною формою комахи і/або чорними крапками на надкриллях[25].

Назви на позначення свійських тварин з метою їх захисту від будь-якої небезпеки (віл, корова, вівця) у народній свідомості теж потребують евфемізації. На думку науковців, саме слово *худоба* нині є стертим евфемізмом зі значенням «поганий, убогий», в основі якого лежить прагнення первісної людини обдурити спершу злі сили, духів хвороби, пізніше – недоброзичливих людей, які могли зурочити тварину, нашкодити їй. Це ж, вірогідно, можна сказати й про назви більшості свійських тварин. Зокрема, етимологію слова *баран* пов'язують із закличним словом *Бир (бир-бир*) або виводять із давн. тюрк. **baran «той, що іде»*, назву *віл (бик)* – із лтш. *bucêt* «звучати, гудіти»[26].

Прикметно, що лінгвістичні механізми творення евфемізмів на позначення будь-яких табуйованих істот мають певні спільні закономірності. Так, найдавнішим способом є вживання особових чи вказівних займенників (іноді з додаванням типової ознаки небезпечної істоти): *він* (вовк, ведмідь)*; такий* (вовк, ведмідь); *та, що під корчом сидить* (змія). Це пов'язано таким: чим несуттєвішою є ознака, покладена в номінацію, тим більшу апотропеїчну функцію вона має. Порівняймо з назвами табуйованих людей, хвороб та нечистої сили: *воно* (дитина), *така* (вагітна жінка), *така, що в кут упала;* (вагітна жінка); *така, що в Москву поїхала* (вагітна жінка)*; та, що ногу зламала* (вагітна жінка); *той / та* (чорт, ворожбит, хвороба), *та, що літає* (хвороба); *та, що кості ломить* (хвороба); *тот хромий* (чорт); *тот куций, що невільно згадувати* (чорт); *тот-непростий* (чорт, ворожбит).

Серед основних лінгвістичних механізмів творення евфемістичних назв можна виділити ті, семантика яких містить указівку на зовнішні ознаки табуйованої істоти: *великий* (ведмідь), *клишоногий* (ведмідь), *малий / малей* (вовк), *дрібнах* (вовк), *сірий* (вовк), *довга* (змія), *сліпаня / сліпачка* (змія), *ряба, рябуха* (змія), *попейериста* (змія), *чорнушка* (миша), *вухань* (заєць), *сивушка* (миша). Як бачимо, окремі номінації не можуть бути продуктивно пояснені без урахування специфіки організації окремих фрагментів

[25] Філак І.Я. Мотивація вживання антропонімів в ентомологічній лексиці. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства.* 2008. Вип. 12. С. 199.

[26] Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. Москва : Наука, 1974–1992. Вып. 1–18. С. 258.

міфопоетичної моделі світу та зв'язків між окремими її фрагментами. Зокрема, йдеться про протиставлення «*великий – малий*», що лежить в основі евфемістичних номінацій на позначення вовка та ведмедя. Варто зауважити, що слово *малей* має синонім *дрібнах*, який можна розглядати як результат прагнення увиразнити евфемістичне значення слова й посилити його апотропеїчність. Мабуть, у контексті давніх міфологічних уявлень про можливі засоби відвернення небезпеки слід аналізувати й номінації на позначення змії (*сліпачка, сліпаня*) як такі, що швидше спрямовані на досягнення бажаного стану тварини, ніж фіксують її об'єктивний зовнішній вигляд.

Виникнення значної кількості евфемізмів, як зазначалося вище, пов'язано з такою оцінною опозицією, як *«свій (безпечний, людський, добрий) – чужий (небезпечний, надприродний, злий)»*. З огляду на це, цікавими є назви на позначення вовка – *колядник, гість*. Це пов'язано, на нашу думку, з уявленнями про колядників як таких, що приходять з *іншого, чужого* світу. Підтвердженням такого розуміння є первісне значення іменника **gostis* «чужинець, чужоземець», зафіксоване в етимологічному словнику української мови[27]. *Гість* у народній традиції – об'єкт сакралізації й шанування, адже сприймається як особа, що з'єднує «свій» і «чужий» світи. Порівняймо з іншими назвами табуйованих істот і явищ: *гостиць, гостинець* (хвороба), *чужинець, чужий* (чорт).

Прагнення мовців захиститися від табуйованих тварин через переведення їх на інший, вищий рівень ієрархічної сакральної організації світу чи переходу до «свого» світу лежить в основі таких евфемізмів, як *вуйко* (ведмідь), *дядько* (вовк), *цариця* (змія), *богиня* (змія).

Продуктивними є евфемістичні назви, в основі значення яких міститься загальноаксіологічне значення *добро – зло*: *нехар, нехаринець*, *поганец, поганин* (вовк); *біда*, *поганюка* (змія) та різні часткові оцінки, зокрема: а) інтелектуальна: *розумна* (змія), *мудра* (змія); б) емоційна: *веселуха* (жаба), *весилушка* (жаба), *веселик* (журавель); в) естетична: *краса* (змія), *гидь* (змія), *гидота* (змія); г) етична: *бестидниця* (змія).

Особливий інтерес, на нашу думку, викликають ті назви, що належать до різних аксіологічних полюсів: з одного боку, *краса*

[27] Етимологічний словник української мови: В 7-т. / Редкол. О.С. Мельничук (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1982–1989. Т. 1. С. 157.

(змія), з іншого – *гидь* (змія), *гидота* (змія). Узагалі праслов'янське **krasa* мотивоване кольоропозначенням, що сприймається символічно і найвищою мірою позитивно. Таким чином, **krasa* споріднене з **kresati/ *krěsiti* – «викрешувати вогонь, іскри; сікти, рубати»; **krěs* – первісно «оживання, оживлення природи, людини»… Семантично **krasa* реконструюється як «колір життя», звідки потім – «червоний колір, рум'янець» (обличчя)», «цвітіння, цвіт (рослин)», найбільш загальне – «краса»[28]. Вірогідно, що в основі цієї назви лежить давнє значення «колір життя», втім не можна виключати й мотивацію аналізованих назв уявленням про прекрасне, оскільки в народній культурі красиве усвідомлюється як добре, благе. Це цілком узгоджується з механізмами та способами актуалізації лексичних одиниць із метою досягнення бажаної апотропеїчної дії.

Цілеспрямовану актуалізацію конотативних властивостей слів, що належать до міфологічної лексики і характеризуються меліоративною конотативністю, фіксують назви *панна* (жаба), *тай ти панна* (жаба; змія), *пан (пані/панок)* (миша). Порівняймо з евфемізмами, утвореними на основі лексики з пейоративним значенням: *біда* (змія), *поганка* (змія), *паскуда* (змія), *паскудниця* (змія), *паршивка* (змія); *поганець* (вовк), *поганин* (вовк).

Як зазначалося вище, міфологічні імплікації властиві і для етимологічного значення таких назв, як *веселуха* (жаба), *весилушка* (жаба). За словником М. Фасмера, слово *веселий* відповідає ст.слав. *вєсєлъ*, болг. *вéсел,* чеш. *veselý,* слвц. *veselý,* польск. *wesoły*…// спорідн. лтш. *vęsęls* «здоровий, цілий, неушкоджений», що є розширеннями і.-є **vesu-*; сер.д.-інд. *vásu* – «гарний», авест. *vaŋhu, vohu-*, гальськ. *vesu-*, ірл. *fíu* «гідний, рівний»[29]. Наведений лексичний матеріал різних індоєвропейських мов свідчить про одноплановість конотативної семантики слова *веселий*, що майже внеможливлює інтерпретацію української евфемістичної назви *веселуха* в термінах енантіосемії. Евристично значущими в цьому разі є факти слов'янської культурної традиції, у якій, за спостереженнями М. Толстого, трапляються хоч і не численні та випадкові, але яскраві й переконливі приклади вживання лексеми

[28] Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд/ под ред. чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. Москва : Наука, 1974–1992. Вып. 12. С. 140.

[29] Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Москва : Прогресс, 1964–1973. Т. 1. С. 303.

веселий у магічній обереговій функції, пов'язані із загальною темою «смерть»[30]. З огляду на це, а також зважаючи на хтонічний характер міфологічного персонажа *жаба* та його тісний і безпосередній зв'язок зі смертю, міфологему *веселуха* (жаба) слід розглядати як продовження загальної тенденції використовувати слово з кореневим елементом *весел-* з обереговою функцією. Таку ж функцію виконує й номінація *веселик* (журавель), на що вже давно вказали дослідники, наголошуючи на особливостях народної етимології цього слова, що в українському лінгвокультурному просторі асоціюється з поняттям «журитися, сумувати». Порівняймо з текстом оберегової примовки *«Веселик, веселик, колесом, перев'яжи дорогу червоним поясом»,* яку вимовляли, коли вперше бачили навесні журавля.

Отже, евфемістичні назви на позначення табуйованих тварин утворюються на основі метонімічних перенесень, що містять указівку на: а) місце мешкання істоти, що називається: *підземна* (змія), *та шо в плиттю сидит* (змія); *тота під корчом* (змія), *та, що в землі* (миша), *цар земляний* (миша); б) типову поведінку табуйованої тварини: *лазюха* (змія), *свистак* (змія), *та, шо сичит* (змія), *дзвінко* (півень), *крикуль* (півень), *крикун* (півень), *співак, співух* (півень), *муркотун* (кіт), *хапко, хапуля, хапанка* (кіт); в) стрижневі оберегові явища, наприклад *камінь, осика*: *закаменник* (вовк), *скаменник* (вовк), *осина* (змія). Такі назви часто ускладнюють лексемами із семантикою «відсилання небезпечної істоти» чи компонентами, що містять додаткову обереговість. Порівняймо: *осина, пек би їй, погане їй імни* (змія), *тот-скаменник, пушов бы туды, де люде не ходят* (ворожбит), *осинна, пішла бы в терня, не в люди* (хвороба). Такі евфемізми, за народними віруваннями, по-перше, змушують табуйовану істоту заклякнути і відступитися від людини (*скаменюшник, осина, скаменник*), по-друге, вказують на місце перебування небезпечних надприродних істот – під осикою, під каменем (*осинавець/ осинавчиха, закаменник*), по-третє, відсилають у чужий простір (*тот, пушов бы туды, де люде не ходят)*.

Таким чином, табу є історично детермінованою категорією міфологічної свідомості, яка визначається всією сукупністю ставлень людини до забороненого предмета, особи, явища. Звідси – внутрішня змістова і структурна неоднорідність оберегових назв-

[30] Толстой Н.И. Культурная семантика славянского *vesel-. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистики. Москва : Индрик, 1995. С. 309–311.

табу, яка виявляється у виникненні назв з оцінною семантикою, створенні різноманітних загальних назв, що містять уявлення про важливі складники міфологічної організації світу.

ВИСНОВКИ

Отже, оберегова евфемістична лексика, яка виникла під впливом заборон вживати те чи інше ім'я, стосується тих об'єктів (демонологічних істот, небезпечних тварин, предметів та ін.), які належать до концептуальних складників української міфологічної моделі світу: чорт, змія, заєць, жаба, ведмідь, вовк, заєць, чаклун, хвороби та ін. Ці культурно марковані об'єкти зберігають свою міфологічну значущість протягом тривалого побутування в українській народній культурі, що приводить до появи парадигм різних номінацій, які групуються навколо одного об'єкта номінації. Проаналізовані номінації здебільшого відображають особливості міфопоетичної свідомості, репрезентація якої відбиває загальну закономірність, що полягає в прагненні актуалізувати різні мовні засоби для вираження одного смислу. При цьому сама номінація того чи іншого об'єкта здійснюється на основі виділення тих чи інших його ознак, які, часто будучи не зовсім важливими для виділення його диференційних ознак у загальномовному узусі, є важливими для вторинного називання з метою досягнення відповідної оберегової мети. З певним застереженням евфемістичні номінації різного типу можна розглядати як маніфестацію символічної мови української народної культури, яка формує свій особливий образ світу і в якій реалізуються глибинні семантичні зв'язки та уявлення про світ.

Є певні типізовані форми і способи вторинної номінації, які можна описати за допомогою поняття «семантична модель». Аналізований матеріал дозволяє виділити кілька семантичних моделей, які узагальнено відображають особливості евфемістичного називання певних явищ. В оберегових евфемістичних назвах на позначення табуйованих істот відбиваються екстралінгвальні конотації та пресупозиції, значення яких є необхідними для пояснення специфіки їх семантичної деривації.

Проведене дослідження окреслює перспективи подальшого аналізу різних номінацій і текстів, що мають евфемістичний характер. дозволяє з'ясувати особливості сакральної функції мови як однієї з найдавніших, визначити посутні фрагменти українського лінгвокультурного простору.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню особливостей українських оберегових слів-евфемізмів, виявленню лексико-семантичних розрядів словесних табу й дослідженню основних способів творення оберегових евфемізмів. З'ясовано, що механізми лінгвістичної номінації евфемістичної лексики враховують особливості міфологічного мислення, віру в магічну силу слова, концептуальні уявлення про український лінгвокультурний простір, а саме структурну характеристику, ціннісні орієнтири, класифікаційні ознаки тощо. Евфемістичний характер оберегової лексики виявляється через порівняння відповідних назв із тією номінацією, яка в контексті української культурної традиції усвідомлюється як основна, пряма назва денотата. Табуйована релевантність міфологічної лексики як явище вторинної номінації визначається в семантичному просторі архаїчної свідомості і встановлюється через визначення специфіки зв'язку між внутрішньою формою і значенням слова. Ознаками денотатів, які можуть використовуватися для евфемістичного називання, є розмір, місце мешкання, колір, зовнішній вигляд, особливості руху, функції, аксіологічна оцінка. В евфемістичних оберегових назвах відбиваються екстралінгвальні конотації та пресупозиції, значення яких є необхідним для пояснення специфіки формотворчих особливостей семантичної деривації. Образ того чи іншого об'єкта номінації постає як цілісна сутність, що в межах української культурної традиції відображає всю сукупність знань про об'єкт евфемістичної номінації.

Література

1. Кацев А. Языковое табу и эвфемия : учебное пособие. Ленинград : Наука, 1988. 79 с.

2. Мечковська Н. Язык и религия : пособие. Москва : Агентство «ФАИР», 1998. 350 с.

3. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва : Эдиториал УРСС, 2002. 510 с.

4. Зеленин Д.К. Магическая функция слов и словесных произведений. Академия Наук СССР – академику Марру. Т. XIV. Москва, Ленинград, 1935. С. 507–516.

5. Зеленин Д.К. Табу слов народов Восточной Европы и Северной Азии. Сб. МАЭ.Л., 1929–1930. Т. 8–9. С. 1–167.

6. Трубачев А. Из истории табуирующих названий. *Вопросы языкознания*. Москва, 1958. № 3. С. 120–127.

7. Видлак С. Проблемы эвфемизма на фоне теории языкового поля. *Этимология*. 1965. Москва : Наука, 1967. С. 267–283.

8. Баскаков А.Н. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая. *Советская тюркология*. Баку. 1975. № 2. С. 3–7.

9. Маковский М. Метаморфозы слова. (Табуирующие маркеры в индоевропейских языках). *Вопросы языкознания*. 1998. № 4. С. 151–179.

10. Українська мова. Енциклопедія. Київ : Укр. енциклопедія, 2000. 752 с.

11. Москвин В.П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования. *Вопросы языкознания*. 2000. № 3. С. 58–70.

12. Фрезер Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии. Москва : Политиздат, 1984. 703 с.

13. Токарев С.А. Ранние формы религии. Москва : Политиздат, 1990. 622 с.

14. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. Москва : Высш. школа, 1990. 342 с.

15. Толстая С.М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия). *Признаковое пространство культуры* / Отв. ред. С.М. Толстая. Москва : Индрик, 2002. С. 7–21.

16. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Киев : Наук. думка, 1989. 256 с.

17. Журавлев А.Ф. Древнеславянская фундаментальная аксиология в зеркале праславянской лексики. Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. Москва : Индрик, 1999. С. 7–33.

18. Топоров В.Н. Праславянская культура в зеркале собственных имен (элемент *mirъ). *История, культура, этнография и фольклор славянских народов*. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993. Доклады российской делегации. Москва : Наука, 1993. С. 60–72.

19. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт. Москва : Наука, 1988. С. 5–29.

20. Языковая номинация. Виды наименований. Москва : Наука, 1977. 358 с.

21. Невская Л.Г., Николаева Т.М, Судакова И.А., Цивьян Т.В. Концепт пути в фольклорной модели мира (от Балтии до Балкан).

Славянское языкознание. XII международный съезд славистов: Доклады российской делегации. Москва : Наук. думка, 1998. С. 150–156.

22. Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології. Спеціальний випуск «НЗ».* 1996. № 1. THANATOS. (Народознавчі зошити). С. 28–62.

23. Гура А.В. Символика животных в славянской традиции. Москва : Индрик, 1997. 912 с.

24. Філак І.Я. Мотивація вживання антропонімів в ентомологічній лексиці. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2008. Вип. 12. С. 198–199.

25. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд/ Под ред. чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. Москва : Наука, 1974–1992. Вып. 1–18.

26. Етимологічний словник української мови: В 7-т. / Редкол. О.С. Мельничук (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1982–1989. Т. 1.

27. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Москва : Прогресс, 1964–1973.

28. Толстой Н.И. Культурная семантика славянского *vesel-. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистики. Москва : Индрик, 1995. С. 309–311.

Information about the author:
Khomik Olena Yevheniivna,
Candidate of Philological Sciences,
Assistant Professor at the Department of the Ukrainian language
V.N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61077, Ukraine